

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΕΣ

Γιάννης Πανούσης*

*Χωρίς σπίτι δεν υπάρχει δουλειά
Χωρίς δουλειά δεν υπάρχει σπίτι
Χωρίς σπίτι και δουλειά
δεν υπάρχει δημοκρατία*

Ούλριχ Μπεκ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

1. Όταν γράφεται ότι 1,2 δισ. άνθρωποι ζουν με 1 δολλάριο την ημέρα και άλλα 2,8 δισ. με δύο δολλάρια, όταν συνεχώς αυξάνονται αυτοί που διαβιούν κάτω από το ανεκτό όριο της φτώχειας, όταν εκτός σχολικού συστήματος βρίσκονται 113 εκατομμ. ανήλικοι, ενώ 900 εκατομμ. είναι οι αναλφάβητοι ενήλικες σε όλο τον κόσμο, όταν οι άποροι, οι άστεγοι και οι άνεργοι στιγματοποιούνται, όταν το 20% των πλουσιότερων στη γη ελέγχει το 86% του παγκόσμιου εισοδήματος, όταν η σχέση φτωχότερων προς πλουσιότερες χώρες από 1 προς 3 (1820) έγινε 1 προς 44 (1973) και το 1992 ανήλθε σε 1 προς 72, όταν συμβαίνουν και αξιόπιστα καταγράφονται όλα αυτά τα (ποσοτικής και ποιοτικής σημασίας) γεγονότα, αντιλαμβανόμαστε πως ήδη έχουμε εγκλωβιστεί σε μια νέα πραγματικότητα, σ' ένα νέο περιβάλλον, σε μια νέα γεωγραφία της εξουσίας.

Λίγοι αποδέχονται ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι παρά μια «ιδεολογική κατασκευή», ότι δεν δημιουργεί μόνο νικητές αλλά και νικημένους. Το βέβαιο πάντως είναι ότι η ελεύθερη αγορά απέτυχε να καταπολεμήσει τη φτώχεια, καθώς στην προσπάθειά της να ενσωματώσει στη διεθνή οικονομία τις περιθωριοποιημένες κοινωνίες δεν μπόρεσε (ή δεν θέλησε) να λάβει πρόσφορα μέτρα για την ένταξη περιθωριακών ατόμων ή ομάδων.

Ο «εκδημοκρατισμός των τεχνολογιών», ο «εκδημοκρατισμός της οικονομίας» και ο «εκδημοκρατισμός της πληροφορίας», δηλαδή η αναγωγή της παγκοσμιοποίησης σε ανώτατο στάδιο του ανθρώπινου πολιτισμού δεν πείθει πλέον.

Η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί συνέπεια της συνειδητοποίησης ότι η ανθρωπότητα έχει «κοινή μοίρα», αλλά είναι αποτέλεσμα μιας αντίληψης του κόσμου ως προϊόντος.

2. Η καταπολέμηση της κοινωνικής αδικίας είναι υποχρέωση Κράτους και κοινωνίας όχι για λόγους φιλανθρωπίας, τάξης και ησυχίας ή ελεημοσύνης αλλά και ως κοινωνική λειτουργία. Πέραν δηλαδή της ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής και της αποτροπής κοινωνικών συγκρούσεων, η κοινωνική λειτουργία του κοινωνικού κράτους τείνει στην επίτευξη ισορροπίας, συνύπαρξης ή και συναίνεσης. Οι σταθεροποιητικές αυτές πολιτικές δεν αναιρούν βέβαια τις πολιτικές αντιθέσεις.

* Καθηγητής Εγκληματολογίας στο Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Στο άρθρο 22 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ορίζεται ότι ο καθένας, ως μέλος της κοινωνίας, έχει δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλεια και στην ικανοποίηση των βασικών του δικαιωμάτων, ώστε να διαφυλαχθεί η αξιοπρέπειά του και ν' αναπτυχθεί ελεύθερα η προσωπικότητά του.

Η φτώχεια όμως, η ανεργία, το περιθώριο συνιστούν καταστάσεις που παραβιάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η «ισοδυναμία» και η «εξίσωση» πρέπει λοιπόν να αντικατασταθούν από την ανταποδοτική δικαιοσύνη και την απονεμπτική δικαιοσύνη.

Τι σημαίνει όμως σήμερα «στον καθένα ό,τι του αναλογεί»; Πώς ανασυντίθεται η κοινωνική ισότητα; Με την ισότητα ενώπιον του νόμου, τη νομική ισότητα, την ισότητα των ευκαιριών ή τέλος με την πραγματική ισότητα;

Η «ισομέρεια» ή η «αναλογικότητα» θα αποτελούν τον πίκυ μέτρησης και κατανομής;

Ένας πολίτης «ελεύθερος από το Κράτος» και ένας άνθρωπος «ελεύθερος μέσα στην κοινωνία» μοιάζει να είναι το μέγα ζητούμενο. Χωρίς καταπίεση και βία, χωρίς αποκλεισμούς και κομφορμισμούς, αλλά και χωρίς αλλοτρίωση, ανομία, χειραγώγηση.

2. ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» άρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως από τη στιγμή που η Ενωμένη Ευρώπη βρέθηκε αντιμέτωπη με την ανεργία και το περιθώριο.

Πρόκειται για μια έννοια με πολύ ευρύ περιεχόμενο μολονότι οι σχετικοί ορισμοί συγκλίνουν.

Ως «κοινωνικό αποκλεισμό» εννοούμε την περιθωριοποίηση ατόμων ή ομάδων, τη στέρξη δικαιωμάτων, ευκαιριών και δυνατοτήτων για ουσιαστική και ισότιμη συμμετοχή στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός περιλαμβάνει τον οικονομικό (φτώχεια, ανεργία), τον ηλικιακό (νέοι, ηλικιωμένοι), τον μειονοτικό, γεωγραφικό, πολιτικό κλπ.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά «μια ιδιόμορφη διεργασία περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων και ατόμων, των οποίων η πρόσβαση στην αγορά εργασίας καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερής». Αυτή η δύσκολη προσπέλαση στερεί από τα άτομα (και) τη δυνατότητα απόλαυσης των δημοσίων αγαθών στα οποία η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και η ιδιότητα του πολίτη επιβάλλουν την ελεύθερη πρόσβαση.

Οι *ρίζες του αποκλεισμού* βρίσκονται πολύ βαθιά μέσα στους αιώνες και τους πολιτισμούς. Σήμερα ο εκσυγχρονισμός, ο εξαστισμός, ο καταναλωτισμός, η ηλεκτρονική βαρβαρότητα, η αδιαφορία, καθιστούν τους «μη έχοντες» από τη μία ανθρώπους με μειωμένα δικαιώματα και από την άλλη ύποπτους διαφόρων «κακών».

Αντί να υιοθετίσουν κοινωνική πολιτική πολλές χώρες αναπτύσσουν δίκτυα πολιτικού αποκλεισμού με θύματα ευάλωτες κοινωνικές ομάδες.

Πρόσφυγες, μετανάστες, παιδιά των φαναριών, άστεγοι, ηλικιωμένοι, χαμηλοσυνταξιούχοι, χρόνια άνεργοι, νέοι – απόβλητοι (φυλακών, ιδρυμάτων κλπ.), παλιννοστούντες, αποτελούν μέρος της στρατιάς των «κολλησμένων».

Οικονομική αναδιάρθρωση, μετανάστευση, διάσπαση προσωπικού δικτύου, ένταξη σε εθνοτικές ομάδες συνιστούν ορισμένες αιτίες του αποκλεισμού.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί σήμερα –τηρουμένων των αναλογιών– ό,τι η εκμετάλλευση στο παρελθόν, αφού συνυπάρχει με την ταξική διαίρεση και την κοινωνική ανισότητα, ενώ ταυτόχρονα συνιστά μορφή κοινωνικού ελέγχου ως προς τις αξίες, στάσεις, πρότυπα, ταυτότητες.

Η διαπίστωση του Peter Clotz ότι οι ανεπτυγμένες βιομηχανικές κοινωνίες της Δύσης σταδιακά εξελίσσονται σε κοινωνίες των 2/3 αυξάνει την ευθύνη του Κράτους, των κοινωνικών φορέων και θεσμών αλλά και της ίδιας της πολιτικής που μοιάζει να αδυνατεί να καταστρώσει πλήρες και μακροχρόνιο σχέδιο δράσης.

Ο αποκλεισμός είναι αλυσίδα καθώς ο ένας «φτωχογόνος» κρίκος (π.χ. έλλειψη εκπαίδευσης) συνδέεται άρρηκτα με τον επόμενο (π.χ. ανεργία). Από την κοινωνική/ οικονομική μειονεξία (ή μη-εύνοια) το πέρασμα στον αποκλεισμό είναι εύκολο. Ο αποκλεισμός επεκτείνεται και διευρύνεται σε πολλούς τομείς (αγορά εργασίας, κοινωνικό περιβάλλον, οικογένεια, εν γένει εκπαίδευση κλπ.) εκφράζοντας κάθε φορά τη δυναμική εξουσίας ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες. Η παρέμβαση άρα πρέπει να αφορά όλους τους τομείς της κοινωνικής δράσης και όχι μόνο την εργασία.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός εμπεριέχει πολυδιάστατες μορφές αποστερήσεων. Εκτός από την αδυναμία άσκησης κοινωνικών δικαιωμάτων συνεπάγεται και τη χαμηλή αυτοεκτίμηση των ίδιων των αποκλεισμένων, την αναξιοπρεπή διαβίωση/ επιβίωσή τους λόγω ισχυρών σχέσεων με τους μηχανισμούς παραγωγής/ διανομής πόρων. Η υποαπασχόληση, ετεροαπασχόληση, χαμηλά αμοιβώμενη απασχόληση βιώνονται συχνά ως προθάλαμοι κοινωνικού αποκλεισμού.

Η ευθύνη του κοινωνικού αποκλεισμού τεχνηέντως μετακυλίεται στον κοινωνικά αποκλεισθέντα, ο οποίος καλείται να αλλάξει τη μοίρα του, δηλαδή να «επαναπροσαρμοσθεί» ενώ είναι γνωστό ότι ούτε η ανεργία είναι η μόνη μορφή κοινωνικού αποκλεισμού ούτε η εκπαίδευση είναι από μόνη της μαγική λύση.

Το είδος των κοινωνικών θεσμών και αλληλεγγύης παίζουν ιδιαίτερα κρίσιμο ρόλο.

Η κοινωνία των 2/3 είναι μια πολιτική επιλογή και αποτυχία πολιτικής και όχι μία αναπόφευκτη πραγματικότητα.

Οι διακρίσεις των εντός, εκτός και εντός/ εκτός των τειχών, δηλαδή της άρχουσας τάξης, των νεοπτώχων και των μετά κινδύνων εργαζομένων, συντηρούν και δυναμώνουν το status quo αφού όλες οι απειλές και οι αντιθέσεις αξιοποιούνται υπέρ της αυτονομίας και του ανεξέλεγκτου της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και κατά της –έτσι κι αλλιώς– απαξιωμένης εργασίας. Οι «απασχολήσιμοι» ως ημι(οιονεί) αποκλεισμένοι και εν είδει εφεδρικού στρατού εμφορούνται από προσδοκίες «αγοράς ελπίδας» και νομιμοποιούν τη γενική ανομία του συστήματος. Έτσι και η αλληλεγγύη –μεταξύ των μη-εχόντων– δεν έχει περιεχόμενο.

Οι πλούσιοι υψώνουν τείχη προστασίας τους από τους αποκλεισμένους αντί να απλώνουν δίχτυ προστασίας σ' αυτούς. Η αντι-κοινωνία, ο αντί-κοσμος των φτωχών, περιθωριακών, προλετάριων ζει έξω από το δίκιο και τη δημοκρατία και πολλές φορές αναζητεί τρόπους επιβίωσης στη βία και το έγκλημα.

Η απουσία κοινών οραμάτων σε μια πολυμερισμένη κοινωνία είναι συνηθισμένο φαινόμενο.

Η φτώχεια ορίζεται συχνά ως επιδημία, οι φτωχοί κρεώνονται την αποτυχία τους, η αλληλεγγύη και η συμπόνια συνεχώς δυσφημούνται, ο πλουτισμός του ενός γίνεται δράμα για τον άλλο και εντέλει οι απόκληροι είναι καταδικασμένοι μόνο τα «δημόσια κακά» να μοιράζονται μεταξύ τους.

Σ' ένα περιβάλλον ρίσκου που οι φτωχοί δεν μπορούν να ελέγξουν (αλλά μόνο να υποστούν), είναι χαμένοι από χέρι στα στοιχήματα της κοινωνίας της διακινδύνευσης, αφού κουβαλάνε –εν είδει σταυρού του μαρτυρίου– όλες τις γενικευμένες αβεβαιότητες και ανασφάλειες.

Το στερημένο της εργασίας άτομο βιώνει μια ιδιόρρυθμη κοινωνική περιθωριοποίηση, μια ανεργή υποδούλωση, μια ανομική κατάσταση που δεν διαφέρουν πολύ από τον «κοινωνικό θάνατο».

Το «γρανάκι της μηχανής» με τη συναφή αλλοτρίωση (alienation), στην οποία οδηγεί η χωρίς νόημα εργασία, μετουσιώθηκε σε μια «αποξενωμένη ενσωμάτωση» μιας άδειας ζωής που δεν πραγματώνεται.

Η αδυναμία (powerlessness), το παράλογο (meaninglessness) και η ανομία (normlessness) σε συνδυασμό με την απομόνωση (isolation) οδηγεί στην αποξένωση του ανθρώπου από τον ίδιο τον εαυτό του (selfestrangement). Η μη πραγμάτωση του Εγώ, ιδίως στον τομέα της εργασίας ή της μη-κατανοητής μη-εργασίας, καταρρακώνει περισσότερο από τη φτώχεια.

Η ίδια η ιδιότητα του ανθρώπου προσδιορίζεται από τη φύση, το είδος, τη διάρκεια της εργασίας του. Η οικονομική αδυναμία εξαφανίζει τη νομική ισότητα και περιορίζει την πολιτική. Ακόμη και η αδελφοσύνη (fraternité) αφορά τους ελεύθερους και ίσους πολίτες.

Η ανάγκη επιβίωσης σκοτώνει κάθε όνειρο και το φάντασμα της ανεργίας καθιστά τον καθένα μεροκαματιάρα. Ο φτωχός δεν νοιώθει μόνον απροστάτευτος ή στερημένος αλλά το χειρότερο πιστεύει ότι είναι άχρηστος. Η «ελευθερία» της μηδενικής επιλογής και της μη-αυτοπροστασίας απέναντι στις αβεβαιότητες, καθώς και το χαμηλό αίσθημα αυτοεκτίμησης, οδηγεί αμετάκλητα σε έναν αμυντικό ατομικισμό.

Η εσωτερική αυτο-ενοχοποίηση λόγω του κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας, και ειδικότερα η συνειδητοποίηση των πολλαπλών κρίκων των αποστερήσεων και της αδυναμίας απόλαυσης δημοσίων αγαθών, όχι μόνο θολώνει την αυτοεικόνα και αφομοιώνει το σίγμα και την ετικέτα «της μειονότητας των χειρίστων» (minority of the worst), αλλά ταυτόχρονα καταργεί την κουλτούρα αλληλεγγύης μεταξύ των φτωχών. Η μη-ρήξη των κοινωνικών σχέσεων, τουλάχιστον στις πληττόμενες κοινωνικές ομάδες, δεν υπάρχει πια. Ο καθένας επιχειρεί να διασώσει τον εαυτό του, να συγκαταλεγεί π.χ. στους (λεγόμενους) τυχερούς άνεργους που παίρνουν επιδόματα. Ο εγωιστικός και τεμαχισμένος άνθρωπος είναι ακριβώς αυτός που έχασε την αίσθηση του να «ζούμε μαζί», της αποδοχής κοινού αγαθού. Οι χαμηλοί δείκτες σχέσεων και αμοιβαιότητας ή και πίστης σε κοινές αξίες, η έλλειψη εμπιστοσύνης στον πλησίον ή στους θεσμούς απελευθερώνει τον φτωχό και αποκλεισμένο από το κοινωνικό συμβόλαιο.

Σήμερα ο φτωχός δεν είναι ένας πλούσιος με λιγότερα λεφτά αλλά ένας «άλλος άνθρωπος». Η εισοδηματική φτώχεια (έλλειψη πόρων) καταλήγει σε μια ανθρώπινη φτώχεια με την έννοια της άρνησης των κοινών αξιών (shared values). Καθώς δεν μοιραζόμαστε πλέον κοινούς μύθους, κοινές μορφές ζωής και κυρίως κοινές αντιλήψεις για τον άνθρωπο και για τον κόσμο και ούτε τρέφουμε ο καθένας για τον πλαϊνό συναισθήματα φιλαλληλίας, ο φτωχός αισθάνεται νομιμοποιημένος και εξ αρχής δικαιολογημένος στην οριστική απόρριψη τόσο της σταθερής τελικής αξίας της ζωής όσο και ορισμένων λειτουργικών αξιών της κοινωνίας.

Η παγκοσμιοποίηση της αθλιότητας αλλά και του ακραίου φετιχισμού καταλήγει και στην παγκοσμιοποίηση των «πλασματικών υποκειμένων», ανθρώπων σε παρένθεση ή σε νούμερα ή σε ηλεκτρονικά στοιχεία. Όμως ο φτωχός είναι κοινωνικά εξόριστος, όχι γιατί το επέλεξε, αλλά διότι τον θεωρούν άχρηστο σκουπίδι ή έστω το χαμένο μέρος του παιγνίου μηδενικού αθροίσματος.

Το προσωπικό αίσθημα δικαίου σχετικά με τη δικαιοσύνη στη διανομή των αγαθών ξεπερνάει αριθμούς και στατιστικές. Το πρόγραμμα ζωής του καθενός στηρίζεται σε ορισμένες συνθήκες, οι

οποίες όταν ανατρέπονται παρασύρουν την αξιοπρέπεια και τον αυτοσεβασμό και αφήνουν ως μοναδική σχεδόν λύση την απειθαρχία και την ανταρσία.

3. ΕΠΙΜΥΘΙΟ

Η παγκοσμιοποίηση, αντί για ενσωμάτωση στην παγκόσμια κοινωνία, προκαλεί τάσεις διάσπασης και διαχωρισμού.

Η *κοινωνική πόλωση*, που λειτουργεί με στερεότυπα και όχι με επιχειρήματα δεν έπλασε τον homo duplex, αλλά τη μοναχική καρικατούρα των τενεκεδουπόλεων και των γκέτο.

Η ανεργία και η απώλεια ελπίδων για το μέλλον για πολλούς είναι γενεσιουργοί λόγοι της *βίας και της εγκληματικότητας*. Μπορεί η μακρόχρονη ανεργία να μη συνδέεται ευθέως με την εγκληματικότητα αλλά είναι βέβαιο ότι αλλάζει τις αντιλήψεις και τις σχέσεις του ανθρώπου με την κοινωνία. Όποιος βρίσκεται έξω από το εργασιακό πλαίσιο εύκολα αποτάσσεται θεσμικά, με συνέπεια να χάνει και την κοινωνική του ταυτότητα και να καθίσταται «γνωστός – άγνωστος ύποπτος». Οι παρίες και τα θύματα της culture conflict διώκονται γι' αυτό «που είναι» και όχι γι' αυτό «που (ενδεχομένως) έπραξαν».

Έχει αποδειχθεί ότι όσο αυξάνει η ανεργία τόσο πληθαίνουν και οι προκαταλήψεις έναντι των ανέργων αλλά και άλλων «κοινωνικά περιθωριοποιημένων ομάδων». Παλαιότερα επικίνδυνες τάξεις (classes dangereuses) εθεωρούντο οι εργαζόμενες (classes laborieuses). Σήμερα όλοι φοβούνται τις αντιδράσεις των μη-εργαζομένων.

Η γενίκευση του όρου exclusion sociale/ social exclusion οδηγεί στην ανάγκη λήψης ριζικών πολιτικών –και όχι κοινωνικών– μέτρων.

Η κοινωνία βρίσκεται σε *οριακή κατάσταση* κοινωνικού ρήγματος και οδηγεί σε κρίση τη σύγχρονη δημοκρατία και τους θεσμούς της. Η ελευθερία, η ισότητα, η δικαιοσύνη χάνουν το νόημά τους. Πρέπει ν' αλλάξουμε πρότυπο (ανα)παραγωγής της συνόλης κοινωνίας και όχι ν' αναφερόμαστε μόνο στους «νικητές» (προσαρμοσμένους ή επιτυχημένους) οι οποίοι συχνά είναι οι «αποκλειστές».

Τούτο σημαίνει: νέες κοινωνικές συμμαχίες, νέοι κοινωνικοί θεσμοί, νέα σχέδια δράσης της κοινωνίας των πολιτών, νέες απαντήσεις στα παλαιά ερωτήματα/ διλήμματα, και –ίσως– νέες κοινωνικές προτεραιότητες με νέο πολιτικό υποκείμενο.

Η underclass, ως τάξη υπό και εκτός του συστήματος, διευρύνεται, υπερβαίνει και την ίδια τη φτώχεια και αναγορεύεται στο βασικό κοινωνικό ζήτημα του 21ου αιώνα, αντικαθιστώντας τους παλιούς όρους κοινωνικών συγκρούσεων.

Τα λειτουργικά ισοδύναμα ή υποκατάστατα δεν είναι ανεξάντλητα μέσα σε σταθερές δομές γι' αυτό και η αναζήτηση κοινωνικών αλλαγών μοιάζει να είναι η μόνη λύση για τη διόρθωση της κοινωνικής ανισορροπίας (social disequilibrium).

Θετικές ελευθερίες που υπερβαίνουν τον περικαρακωμένο φιλελευθερισμό, αλλά και αμυντικές θωρακίσεις των κοινωνικών δικαιωμάτων, δηλ. κατοχύρωση μιας μορφής «κοινωνικού κεκτημένου», συναποτελούν κρίσιμη μεθοριακή γραμμή πέραν της οποίας δεν υπάρχει κοινωνικό Κράτος Δικαίου.

Η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη και η κατανομή των κοινωνικών ευθυνών αλλά και ο κοινωνικός έλεγχος της ανάπτυξης συνιστούν *conditio sine qua non* για οποιοδήποτε νέο «ιστορικό συμβιβασμό».

Το κρίσιμο ερώτημα: Με ποιους είσαι;

Οι βολημένοι, οι ανασφαλείς και οι αποκλεισμένοι.

Ο τριχοτομημένος τούτος κόσμος όχι μόνον είναι άδικος αλλά θάνατο πάντα διαιρεμένος και βίαιος. Οι συλλογικές πράξεις βίας των αποκλεισμένων θα εκφράζουν την αντίθεσή τους σε μια εξουσία και σ' ένα σύστημα καταστολής, στα οποία δεν αναγνωρίζεται καμία νομιμοποίηση (αφού το μόνο που «παρέχουν» είναι ηθική και υλική εξαθλίωση/ εξαχρείωση). Η νέα συλλογική ευθύνη –σε ευρωπαϊκό ή παγκόσμιο επίπεδο– για την κοινωνική προστασία θα διαμορφωθεί μέσα από /σε κοινωνικές συγκρούσεις.

Ο κύκλος των αγώνων για την πρόοδο, την κοινωνική ευημερία, την ισότητα, τη δικαιοσύνη και την ελευθερία για όλους τους κατοίκους αυτής της Γης ξαναρχίζει...

Βιβλιογραφία

Bauman Z., (1999). *Le count humain de la mondialization*, Paris, Hachette.

Elias N. - Scotton J.L., (1999). *Established and the Outsiders*, N.Y., London, Sage.

Μπεκ Ούρλιχ, (1999). *Τι είναι η Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Καστανιώτης.

Πανούσης Γ., (1999). *Το περιθώριο σήμερα*, Αθήνα, Α. Σάκκουλας.

Τσόμσκι Ν., (1999). *Οι έχοντες και οι μη έχοντες*, Αθήνα, Καστανιώτης.